

Kulturlandskapet

KULTURLANDSKAPET ÄR människor i ett av människor skapat landskap. Det kan betraktas inifrån genom människornas upplevelser och erfarenheter i landskapet, eller utifrån som ett samspel mellan människor och landskapets ekologiska förutsättningar. I detta kapitel kommer det senare betraktelsesättet att användas. Det blir mera av det förra i nästa kapitel.

Summan av de ständigt fortgående långsiktiga och kortsiktiga vegetationsförändringarna och det mänskliga arbetet i landskapet är det pollenregn som studeras med pollenanalys. Pollendiagram kan upprättas i hela landet, varhelst det finns sjöar och myrar. De ger information om kulturlandskapets utseende genom tiderna på ett för hela landet likvärdigt sätt, medan den arkeologiska kunskapen på ett mera nyckfullt sätt är beroende av de av samhällsutvecklingen och Kulturminneslagen reglerade utgrävningarna och av de olika landsändarnas olika förutsättningar för att innehålla välbevarade, informationsrika fyndplatser. Resonemanget i detta kapitel kommer till stor del att vara baserat på pollenanalysernas resultat.

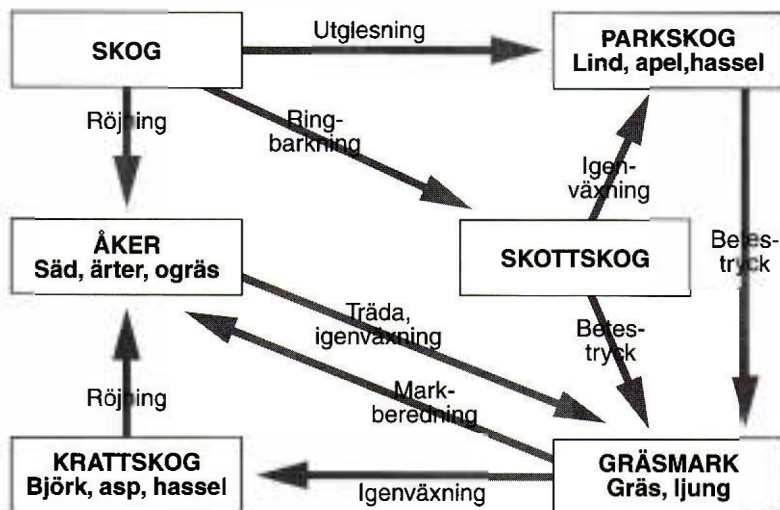
Det kommer att handla om landskap, vegetationsförändringar, bosättningsmönster och jordbruk i förhållande till icke-jordbruk i stora svep genom tid och rum.

LANDSKAPSDYNAMIK

Ett kulturlandskap skapas inte, det återskapas. Landskapet befinner sig i ständig förändring genom de ekologiska processernas ständiga fortgång. Kulturlandskapet måste därför ständigt skapas, eller återskapas. Annars förändras det till någonting annat. Den traditionella termen är ”att hävda landskapet”.

Kulturlandskapet, dagens lite nostalgiska öppna landskap, är således ett människoskapat landskap i ständig förändring, eller så är det ständigt detsamma genom människornas hävd. Hävden skapar emellertid sällan en långsiktig balans. Landskapet har genom tiderna antingen öppnats eller vuxit igen. Sett över årtusenden, som på sidorna 31–32, dominerar öppnandet. Hagmark och

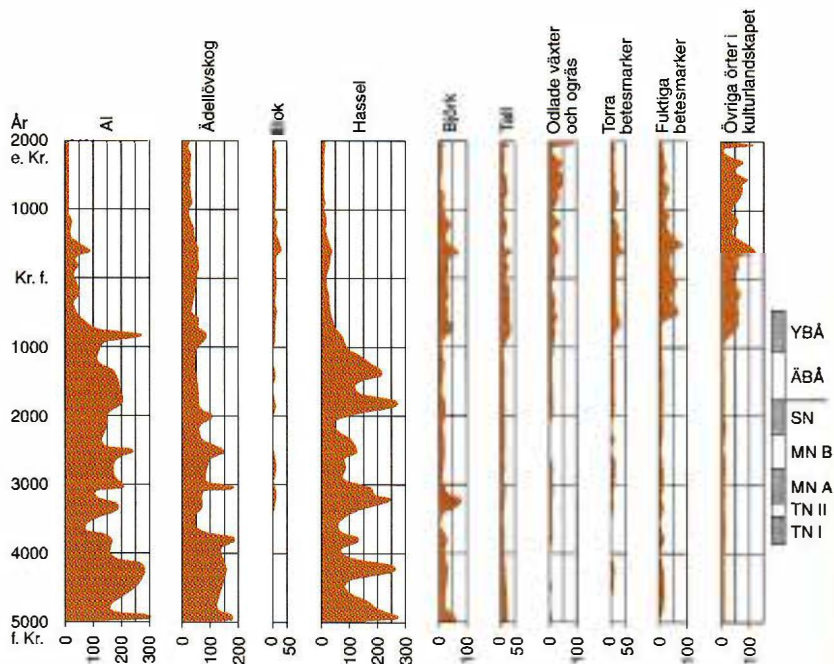
Dynamiken i det äldre kulturlandskapet. Under neoliticum och bronsåldern fungerade jordbruket i ett dynamiskt samspel med skogsträden. Gradvis försköts dock balansen mot ett allt öppnare landskap inom slättbygderna.

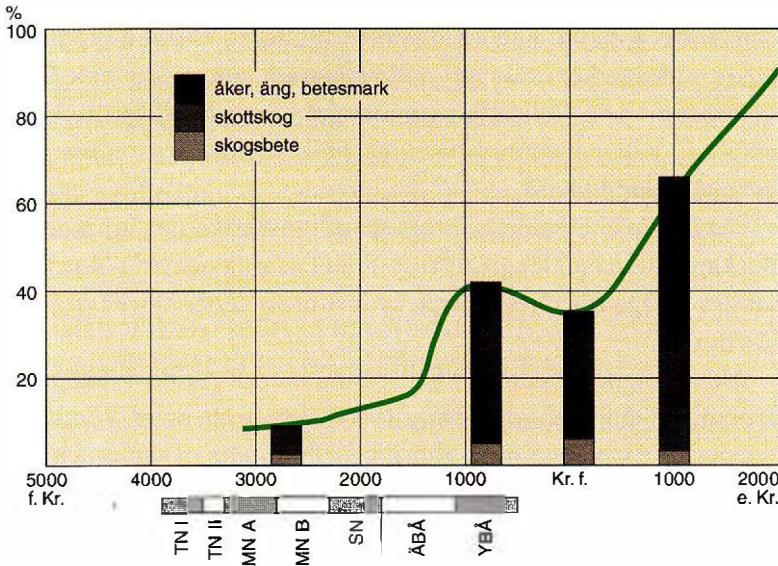

äng är relativt sentida fenomen från järnåldern. Vall är ännu senare. De äldsta permanenta, gödslade åkrarnas ålder är omdiskuterad.

Röjningsgödsling, skottskogar, skogsbeta och lövfoder ingick i jordbrukets landskap under neoliticum och bronsåldern. Detta var en mosaik av ringbarkad, utglesad, nedbränd och betad skog. Det kunde kallas ett kulturskogslandskap med lite åker, som flyttade runt i ett parkskogs- och gräsmarkslandskap med hamlade träd, stubbar med rotskott, sparade nyttoträd och -buskar som lind, apel,

De oroliga kurvorna i pollendiagrammet från Bussjön i Skåne visar, hur det dynamiska samspelet mellan skogsträd och jordbruk fungerade under neoliticum och bronsåldern. Under yngre bronsåldern tog det öppna kulturlandskapet överhanden i denna sydsånska slättbygd. Observera att i detta pollendiagram anges inte procentandelar av de olika växterna utan de verkliga mängderna pollen i sjösedimentet.

Här visas samma diagram som på sidan 31 över landskapets öppenhet i Skåne, men tilläggen visar att begreppet "öppenhet" är mångtydigt.

slån, nypon och hassel. Det var ett mosaiklandskap i ständig, dynamisk förändring: röjning, brand, ringbarkning och hamling, betestryck, uppbyggnad av åker och igenväxning.

Trots diagrammen på sidan 31 är det egentligen meningslöst att försöka skilja mellan öppet och slutet landskap under neolitikum och bronsåldern. Det dominerande kulturlandskapet var halvöppet eller halvslutet, av en karaktär som i dag i någon mån kan återfinnas i små fragment i en del naturreservat, som egentligen är gamla kulturmarker.

Under yngre bronsåldern ändrade landskapet karaktär i stora delar av landet. Röjningsröseområdena började odlas, invallade åkersystem växte fram, träd och dungar försvann inom slättbygderna och små jordbrukslandskap öppnades i kustlandet längs Bottnhavet. Jordbruksbygderna i de traditionella jordbrukslandskapen i södra Sverige öppnades. Grunden lades till de senare omfattande gräs-, ljung- och enbevuxna betesmarkerna.

ÄLDRE TIDIGNEOLITICUM (3900–3500 F.KR.)

Trattbägarkulturens livsmönster, förekomsten av jordbruk och lövskogarnas brunjordar hörde nära samman. Det första jordbruket under äldre tidigneolitikum fanns så långt norrut som lövskogar med alm, ek och lind var vanliga, vilka under årtusenden hade bildat brunjord. Nordgränsen är välbelagd i Västmanland och Uppland. Jordbruk bedrevs, enligt pollendiagrammen, i Bohuslän

och Västergötland. I södra Värmland finns en enstaka fyndplats med trattbägarkeramik och pollendiagram som pekar mot förekomsten av bete. Pollendiagrammen från Bergslagsdelen av Västmanland pekar i samma riktning, de arkeologiska fynden från norra Uppland likaså.

Det äldsta åkerbruket var bundet till lövskogarnas brunjordar. Boskap hölls något längre norrut. Från Dalarna och hela Norrland saknas belägg för förekomsten av jordbruk under äldre tidigneoliticum.

Äldre tidigneoliticum har betecknats som en period av skogskatastrof. En lång och jämn skogssuccession bröts av en kombination av klimatsvängningar, almsjuka och röjning med yxa och eld. Lågskogar med ett betydande inslag av björk, hassel och al skapades. Den i det förra avsnittet skisserade kulturlandskapsmosaiken började utbildas över hela södra Sverige från Skåne till Värmland och Uppland i norr.

I hela detta område bodde människorna i gårdar anlagda på sandiga jordar i närheten av strandängar eller våtmarker. I den lättarbetade jorden togs kanske trädgårdsliknande åkrar upp, medan grisar bökade och kreatur betade bland skogsträden, vars kronor hade flyttats ner i bekväm kohöjd genom ringbarkning och hamling, och vars undervegetation hade gynnats genom röjningsbränder. Kreaturen betade också på starrmyrar och stränder. Fiske, jakt och insamling var viktigt. Vid slättsjöar, åmynningar, i skärgårdar och på strandsporrar vid laguner byggdes hyddor, som användes under höstens, senvinterns och vårens fiske och säljakt.

Ofta är det fiske- och jaktplatserna som har gett de rikaste arkeologiska fynden. Dit kom man tillbaka år efter år under århundraden. Gårdarna, däremot, flyttades med jämna mellanrum. Då man ville hacka upp, eller låta grisarna böka upp, nya åkerplättar och röja ett nytt område för boskapen att beta av, byggdes ett nytt långhus några hundra meter från det gamla. Gårdarna förefaller inom trattbägarkulturens hela område ha flyttat runt inom begränsade gårdsområden med 50–100 års mellanrum. På de sydskaniska slätterna kan gårdsområdena ha varit någon enstaka kvadratkilometer eller mindre. Vid norra delen av den havsvik som Mälaren utgjorde kan gårdsområdena ha varit ett par tiotal kvadratkilometer.

Trattbägarkulturens bosättningsmönster förefaller ha varit väl anpassat för att allsidigt och arbetsbesparande utnyttja ett brett spektrum av resurser, inklusive jordbruk. En liten och gles, rörlig

befolkning gav förutsättningar för anpassning snarare än exploatering. På längre sikt förskingrades emellertid brunjordarna, den mest gynnsamma effekten av röjningsgödslingen förbrukades och skogarnas slutenhet minskade. Om detta skedde redan under äldre tidigneoliticum, och därigenom orsakade förändringarna på gränsen mot nästa period, är däremot osäkert.

YNGRE TIDIGNEOLITICUM–ÄLDRE MELLANNEOLITICUM (3500–2800 F.KR.)

Århundradena runt 3400 f.Kr. inträffade flera förändringar. Jordbruksområdet i södra Sverige, som tidigare hade varit relativt enhetligt, kom att förändras på olika sätt i olika delar, och möjligen infördes jordbruk i det norrländska kustlandet. Det senare är omdiskuterat.

Pollendiagrammen från Medelpad, Ångermanland och Västerbotten innehåller enstaka pollenkorn av vete, korn och diverse ogräs på nivåer daterade till neoliticum, de äldsta till äldre mellan-neoliticum. Fynden av ekofakter, som diskuterades på sidorna 93–99, är problematiska. Det är pollendiagrammen också. Sädeslagens pollenkorn kan vara svårbestämda. Enstaka pollenkorn betyder inte så mycket. Diagrammen är upprättade i kusttrakter, där ogräsen kan växa naturligt längs stränderna. Det är inte självklart att de sporadiska jordbruksspåren indikerar förekomsten av ett sporadiskt jordbruk. Man kan också argumentera tvärtom. Med tanke på hur få pollendiagram som finns och hur svårt det är att påvisa sporadiskt, småskaligt jordbruk, kan de få jordbruksspåren betyda att jordbruk förekom i kustlandet åtminstone upp till Ångermanland i norr under äldre mellan-neoliticum och Västerbotten under yngre mellan-neoliticum eller senneoliticum. Pollendiagrammen ger inte en enklare bild än ekofakterna.

Om det accepteras att pollendiagrammen från Medelpads och Ångermanlands kustland visar på förekomsten av tidigt jordbruk, så skulle jordbruket ha införts till området samtidigt som jordbruk blev mindre vanligt från Västmanland och söderut.

Trattbägarkulturens jordbrukande människor fanns under äldre mellan-neoliticum främst inom de sydligaste landskapens slättbygder: Skåne, Halland, Västergötland, Östergötland och Öland. Här fanns gårdar, vars invånare levde av 95–100 procent animalisk föda från husdjuren, främst nötboskapen, och som skördade sädesåkrar. Fiske och fångst var av marginell betydelse på dessa

Gånggriftern i Falbygden antyder en folkrik jordbruksbygd under äldre mellan-neolitikum, Karleby i Västergötland.

gårdar. I de övriga delarna av trattbägarkulturens område ändrade människorna livsmönster och anammade den gropkeramiska livsstilen, vilket innebar ett helt annat slags jordbruk. Det beskrivs i nästa avsnitt.

Inom slättbygderna bodde man också under yngre tidigneolitikum och äldre mellan-neolitikum i ensamliggande gårdar, som flyttade runt inom gårdsområdena. Gårdarna förefaller att ha blivit fler och ligga tätare. De tycks ha haft ungefär samma storlek som under äldre tidigneolitikum. Särskilda platser för jakt och fiske användes inte. Däremot samlades människorna från många gårdar med jämna mellanrum på stora gemensamma platser för att träffas, hålla fester och utföra ceremonier. Fyndplatsen Alvastra i Östergötland från början av äldre mellan-neolitikum är en sådan, fyndplatsen Stävie i Skåne från slutet av perioden är en annan. Det var också inom slättbygderna med trattbägarkulturens gårdar, som dösarna och gånggriftern staplades samman 3400–3100 f.Kr. Inom den mellan-neolitiska trattbägarkulturen fanns mycket ceremoniel och ritual. Detta diskuteras på sidorna 226–228.

Också inom slättbygderna ägde en förskjutning av gårdarna rum. I Skåne kom gårdarna att ligga tätare vid kusterna, och Falbygden i Västergötland blev tätt befolkad. Här bedrevs ett rörligt

jordbruk i den parkliknande skogen på samma sätt som förut. Raseringen av skogen ersattes dock av ett hävdande av skottskogar. Huruvida det närmast gårdarna fanns ärjade åkrar, som brukades under längre tid, är en öppen fråga. De förut brända, röjda och betade skogarna utanför slättbygderna och i slättbygdernas utkanter växte åter igen, en regeneration.

GRISEKONOMI (3300–2300 F.KR.)

En del av trattbägarkulturens människor skapade kring 3300 f.Kr. nya mönster på sina lerkrukor, började begrava varandra på andra sätt, slutade bo i långhus, och förändrade sin inställning till jordbruk. Dessa människor sammanfattas under mellaneneoliticum som den gropkeramiska kulturen.

I Bohuslän, Halland, Hälsingland och Gästrikland, i landskapen kring Mälaren och längs Östersjökusten söderut, vid de stora sjöarna i inlandet och på Gotland bodde man i grupper av hyddor nära stranden och bedrev fiske, insamling och sälfångst. Man höll också grisar. Dessa var, som diskuterades på sidorna 82–83 och 151–152, varken tama eller vilda. Grishjordarna eller -flockarna bökade runt i skogen och kom ibland fram till hyddorna, där grisarna i stället bökade ett tag i avfallet. Då jakten slog fel, eller då man behövde mycket kött till fester, slaktades några grisar. Grishjordarna var en bekväm buffertresurs i hushållen. Andra spår efter jordbruk är sparsamma på dessa gropkeramiska fyndplatser. Någon krukskärva kan innehålla avtryck av ett sädeskorn, och bland gris- och sälbenen kan finnas något enstaka får- eller koben. Jordbruket förändrades och minskade i betydelse utanför slättbygderna under äldre mellaneneoliticum. Grishjordarna hade lövskogar under regeneration att leta ollon i.

Karakteristiskt för den gropkeramiska livsstilen är emellertid dess variation. På de gropkeramiska fyndplatserna i Halland, Skåne och Blekinge finns regelbundet ben av nöt. I den mån det går att beräkna, förefaller nöt ha varit det vanligaste husdjuret. Så var fallet på Alvastraslätten i Östergötland, där man levde enligt trattbägarkulturens livsmönster men tillverkade lerkrukor i gropkeramisk stil. Gränsen mellan de två kulturerna var inte entydig. Ibland kunde de existera mycket nära varandra som på Kristianstadsslätten eller i Falbygden, där trattbägarkulturens gånggrifter ligger mycket nära de gropkeramiska fyndplatserna vid Hanöbukten respektive stränderna av Vänern och Hornborgasjön. Ibland går de båda kul-

turernas fynd inte att särskilja som i sydvästra Skåne mot slutet av äldre mellaneneoliticum, då det inte är meningsfullt att använda de båda kulturnamnen för att gruppera fynden.

I Dalarna, Gästrikland och Hälsingland saknar å andra sidan fyndplatserna helt husdjursben i avfallet, utom möjligen något grisben, som antagligen härrör från nedlagda vildsvin. Säl är helt dominerande i slaktavfallet, älg och bäver i Dalarna. Lite överraskande finns däremot gott om förkolnade sädeskorn på fyndplatsen Hedningahällan i södra Hälsingland. De är C 14-daterade till slutet av mellaneneoliticum. Huvuddelen av föremålsfynden från platsen är från yngre mellaneneoliticum. Samma datering gäller för den problematiska fyndplatsen Bjurselet i Västerbotten. Här finns brända ben av husdjur, men som diskuterades på sidan 103 är de sannolikt inte från neoliticum. Däremot finns ett pollendiagram från trakten som visar på förekomsten av kornodling under senneoliticum. Jordbruk torde ha förekommit sporadiskt, i liten skala och med avstånd mellan förekomstplatserna, men dock, i kustlandet från Gästrikland till Västerbotten under yngre mellaneneoliticum och senneoliticum. Just på fyndplatsen Bjurselet skulle jordbruk under yngre mellaneneoliticum ha varit knutet till stridsyxekulturen, vars keramik och flintyxor mest liknar fynden därifrån.

Förekomsten av jordbruk utanför slättbygderna under äldre mellaneneoliticum var således liten och varierad. Variationen kan förstås utifrån människornas ekologiska anpassning och utifrån kulturella val. Inslaget av jordbruk var större längre mot sydväst än mot nordöst och norr och närmare trattbägarkulturens jordbruksbygder än längre bort. Också under yngre mellaneneoliticum fanns samma tudelning mellan människor, som bodde i långhus och bedrev jordbruk som en huvuddel av sin försörjning, och människor, som på ett anpassligt sätt utnyttjade varierade resurser i olika delar av landet. De förra fanns inom stridsyxekulturen och beskrivs i nästa kapitel, de senare fanns inom den gropkeramiska kulturen.

Fisket och sälfångsten bestämde var och hur man bodde inom den gropkeramiska kulturen. Grupperna av hyddor låg vid halländska åmynningar, där laxen gick upp, i Östersjöns skärgårdar nära sälkobbarna, vid laguner i Blekinge med ett gott mjärde- och ljusterfiske. Resurserna utnyttjades allsidigt genom att man hade flera platser, dit man flyttade under olika delar av året för olika slags fiske, fångst och insamling. Grishjorden, och kanske några får och en liten kornåker, fanns på en huvudplats, där alltid någon män-

niska fanns och dit de flesta i hushållen regelbundet återvände. Livsidealet var mycket annorlunda jämfört med det som fanns hos trattbägarkulturens människor, som byggde långhus med kraftiga takstolpar och gravmonument av stenblock, eller det som fanns hos stridsyxekulturens människor.

STRIDSYXEKULTUREN UNDER YNGRE MELLANNEOLITICUM (2800–2300 F.KR.)

Yngre mellaneneolitikum är stridsyxekulturens tid. Dess människor efterlämnade emellertid fynd som är ovanligt svårgripbara med avseende på jordbruk och icke-jordbruk. Periodens fyndplatser med gropkeramik är långt fler och informationsrikare. Den gropkeramiska kulturens människor bodde under yngre mellaneneolitikum vid havsstränderna, de stora åarna och insjöarna på samma sätt som under äldre mellaneneolitikum. Under perioden fanns två olika livsstilar, vilket tydligast syns i föremålsvärlden och gravritualerna.

Stridsyxekulturens fyndplatser har samma utbredning från norr till söder som den tidigneolitiska trattbägarkulturens fyndplatser. Därtill finns flera fynd i södra Värmland, södra Dalarna, Gästrikland och utefter Bottenhavskusten, särskilt i Västerbotten. Perioden kan betecknas som en expansionsperiod för jordbruk utifrån slättbygderna. Överallt visar pollendiagrammen hur stridsyxekulturens fynd förekommer tillsammans med jordbruk eller betesdrift, även om saken på sina håll är problematisk.

I södra Skåne har det kunnat visas att människor anammade stridsyxekulturens livsstil först i de inre delarna av landskapet utanför den yngre trattbägarkulturens gårdsområden i kusttrakterna. Den aktuella diskussionen handlar om människor, som antingen flyttade till Skandinavien från kontinenten eller som kände trattbägarkulturens livsstil inom de efter hand tätbefolkade kustslätterna som trång och sökte sig ett nytt liv i nya områden. Huruvida de anammade ett nytt slags försörjningsekonomi är diskutabelt.

Några få ensamliggande gårdar med ett långhus vardera är kända. Åtminstone under senare delen av yngre mellaneneolitikum fanns inom stridsyxekulturen lika-

En kvinna, en man, ett spädbarn och en hund i stridsyxekulturgraven från yngre mellaneneolitikum, Linköping i Östergötland. Det är frestande men problematiskt att se gravens som en familj.

dana kringflyttande gårdar inom gårdsområden som inom trattbägarkulturen. Man odlade mera korn och höll möjligen en större andel får eller getter jämfört med trattbägarkulturens nötboskap. De herdar eller nomader inom stridsyxekulturen, som figurerar i den arkeologiska litteraturen, finns det inga belägg för. Pollendiagrammen antyder att större arealer än tidigare blev omvandlade till betade, kulturskapade låg- och skottskogar. Möjligen började också öppna gräsmarker växa fram inom slättbygderna som en följd av röjningsbränder och betetryck. Detta skedde runt gårdar, inte nomadläger. En intressant diskussion förs däremot om säterdrift. I trakter med få fynd av föremål, men spår efter betesgång i pollendiagrammen, kan boskapen ha vallats säsongsvist ett stycke bort från gårdarna. Frågan återkommer i nästa avsnitt.

Det är ännu okänt om åkrar, som ärjades och brukades under lång tid, ingick i stridsyxekulturens jordbruk eller om åkerbruket var en trädgårdsliknande verksamhet som bedrevs med hacka och grävkäpp. Oxbenen med slitmärken efter arbete som dragare från äldre mellan-neolitikum antyder emellertid användningen av årder under mellan-neolitikum. Det finns egentligen inget skäl att tro att årder dragna av oxspann inte var i bruk inom slättbygdernas gårdsområden åtminstone sedan yngre tidigneolitikum.

Inslaget av fiske, jakt och insamling vid sidan av det dominerande jordbruket är okänt inom stridsyxekulturens försörjningsökonomi. En tanke är att hushållen bytte korn och öl mot fisk och tran med människorna i de gropkeramiska hyddorna vid stränderna. Fyndplatser med hyddbottnar och stridsyxekulturens föremål är dock inte okända längs kusten. Prylar av hjort- och rådjursben är vanligare i stridsyxekulturens gravar än prylar av nöt-, får- och getben, men om det säger något om jordbruket, gravritualen eller tillverkningen av prylar är inte lätt att veta.

SENNEOLITICUM-ÄLDRE BRONSÅLDERN (2300-1100 F.KR.)

Under senneolitikum bröts det två årtusenden gamla mönstret av kringflyttande gårdar inom ett gårdsområde. Under bronsålderns period II-III byggdes i Skåne och Halland monumentala gravhögar av staplade grästovor ur en gediget rotad grässvål. Samma sak gäller för Håghöggen i Uppland från bronsålderns period IV. Senast då fanns öppna gräsbetesmarker inom slättbygderna. Pollendiagrammen visar att mängden ogräs och kulturgynnade örter

ökade i pollenregnet under senneoliticum och äldre bronsåldern i hela södra Sverige. Skottskogarna fick vika. Betetrycket ökade och öppnade successivt landskapet. I början av yngre bronsåldern skedde en ytterligare nästan dramatisk avskogning av slättbygderna i de sydligaste landskapen.

Den ökande jordbruksverksamheten märks inte bara i pollenregnets sammansättning utan också i sjösedimentens sammansättning. Erosion och jordflykt ökade på grund av en ökande användning av årder och trampet från allt större boskapshjor.

De stora långhusen på gårdarna från senneoliticum och äldre bronsåldern restes på sydvända höjddrag eller sluttningar med sandiga eller lätta jordar, varifrån sjöar, våtmarker och strandängar kunde överblickas. Landskapet utefter kusten i Skåne och södra Halland fick en ännu bestående prägel av gravhögarna, och i landskapen norrut ända till södra Norrbottens kustland byggdes väldiga stenrösen på höjder och uddar. I Bohuslän, Östergötland och landskapen runt Mälaren utmärks gårdsplatserna från senneoliticum och bronsåldern av avfallshögar uppbyggda av eldsprängd sten, skärvstenshögar.

De stora utgrävningskampanjerna i trakten av Halmstad, Malmö och Ystad under 1980-talet har alla kommit fram till liknande resultat. Efter hand som de enskilda gårdarna behövde bygga ett nytt långhus, valde man inte som tidigare en ny gårdsplats några hundra meter eller någon kilometer bort. I stället byggdes det nya huset intill det gamla. Gårdarna låg så småningom inom slättbygderna på ett inbördes avstånd av 1–2 kilometer. Befolkningstätthe-

Bronsålderns gravhöggar ger landskapet mäktighet i den sydligaste delen av landet, Steglarp i Skåne.

ten var 3–8 personer per kvadratkilometer. Åkrarna låg, gissningsvis, inhägnade nära gårdarna. Området var i övrigt en betesmark, där betetrycket var större än återväxten. Gårdarna höll var för sig eller gemensamt stora beteshjordar. Det har beräknats utifrån graden av landskapets öppenhet att man höll boskapshjordar, som var 5–10 gånger så stora som behovet för den dagliga försörjningen med kött och mjölk. Orsaken var, kanske, bronsen. Något måste ha strömmat i motsatt riktning, när bronsen strömmade in från kontinenten och förslösades i gravar och offernedläggningar. De stora hjordarna var emellertid också en försäkring mot vintrar med dåligt bete och mot boskapsepidemier och boskapstjuvar.

Det kan diskuteras, om betetrycket var så stort att det blev foderbrist. Speciellt vinterbetet bör ha varit kritiskt. Det kan ha bidragit till att fähus och systematisk lövfoderinsamling infördes. Som framgått av de föregående kapitlen är det emellertid oklart om det skedde redan under bronsåldern.

I Uppland och Östergötland anlades gårdar av samma slag som i Skåne och Halland. I övrigt är utgrävningarna av informationsrika fyndplatser otillräckliga. Annelund i Uppland är en fyndplats där flera generationer långhus, skärvtenshögar och ärjade åkrar avlöste varandra under loppet av senneoliticum och äldre bronsåldern. Att avfallslagren runt husen blev åker, när ett nytt hus byggdes ett stycke bort, var vanligt. Betesmarker fanns på lermarkerna, som steg upp ur havet med landhöjningen. Träkol av al visar hur man röjde undan krattskogar för att öka betesarealen.

Från Fjällnäs i Härjedalen finns pollendiagram som visar hur boskap betade i fjällen under senneoliticum. Möjligen odlades korn under äldre bronsåldern. Detta är tidig säterdrift. Samma sak är påvisad på Hardangervidda i södra Norge. Boskapshjordar drevs upp från dalgångarna i Telemark och Hordaland för sommarbete på vidda. Boskapen i Härjedalsfjällen kom nerifrån Trøndelag. I Norge fanns jordbruk under senneoliticum längs hela kusten, kanske så långt norrut som till Troms. Under tidig- och mellanneoliticum bedrevs jordbruk bara runt Oslofjorden. Huruvida man höll boskap redan då också på Vestlandet och i Trøndelag är omdiskuterat på samma sätt som längs den svenska Bottenhavskusten, och ungefär samma argument för och emot finns att anföra. I Finland bedrevs inte jordbruk före senneoliticum.

Säterdriften i Härjedalsfjällen under senneoliticum och äldre bronsåldern saknar tills vidare motsvarigheter i Jämtlands- och Dalafjällen. Däremot har säterdrift, som en del av jordbrukets

boskapsskötsel, börjat diskuteras för Skåne, Gotland och Småland. De av gravhögar och gravrösen markerade gårdssområdena är långt mindre än de områden som i pollendiagrammen indikeras som betade. Boskapen kan säsongsvis ha drivits till det inre av Gotland och Skåne från gårdarna längs kusterna eller mot det småländska höglandet från de lägre liggande områdena runt omkring.

Det är inte bara i Härjedalsfjällen som pollendiagrammen pekar mot förekomsten av jordbruk i norra Sverige under senneoliticum och äldre bronsåldern. I hela kustlandet från Medelpad till Västerbotten förekom bete i skogen och på strandängarna. Fynden av ekofakter, som beskrevs på sidorna 103–104, understryker denna bild. Det är däremot mera osäkert, och omdiskuterat, om odling förekom norr om fyndplatsen Hedningahällan i södra Hälsingland. De riktigt övertygande ekofakterna och pollendiagrammen saknas ännu. Pollendiagrammen från det inre av Hälsingland och från Storsjöbygden i Jämtland antyder att betesgång kan ha börjat också i dessa områden under äldre bronsåldern.

Senneoliticum och äldre bronsåldern är över huvud taget en period då kulturlandskapet blev boskaps- och betespräglat. Om detta betyder att produkter från boskapen dominerade kosthållet är däremot mera oklart. Även ganska små åkrar ger mycket mat jämfört med bronsålderns kor, vars slaktvikter och mjölmängder var små. Man får heller inte glömma de varierade grödorna, som är påvisade som förkolnade sädeskorn, och hur gårdarnas avfall ständigt innehåller halvmånformade flintskärar och malstenar. Boskapsskötseln syns i pollendiagrammen, åkerbruket i de arkeologiska utgrävningarna.

YNGRE BRONSÅLDERN (1100–500 F.KR.)

De skånska kustslätterna blev 1000–800 f.Kr. praktiskt taget avskogade. Långhusen byggdes med lerklinade väggar i brist på timmer. Öppna gräsmarker med enstaka stånd och dungar av gagnvirke och mycket hassel präglade landskapet. Boskaphjordarna drevs sommartid på bete till det inre av landskapet, där möjligen också lövfoder hämtades i skottskogar. Originellt är att en del gårdar höll hästhjorlar för slakt. Detta understryker landskapets öppenhet och förekomsten av gräsbete.

Gårdarna låg på sina håll så tätt som med 400–600 meter till närmaste granne. De hade vardera mindre än en kvadratkilometer till sitt förfogande. Närmast runt gården låg åkrar. Det är fres-

Ullen samlas in
Yngre bronsålder.

Wilde??

tande att tänka sig ett område med invallade små ärjade plättar av samma slag, som beskrevs för Gotland på sidorna 135–136. Behovet för varje gård var 1–2 hektar besädd åker per år av totalt 20–50 hektar, varav således det mesta låg i träda och fungerade som bete.

Åkrarna och bristen på vinterbete på kustslätterna krävde en mera reglerad boskapsskötsel med foderinsamling och lagring. Jordbruket under yngre bronsåldern uppvisar också en rad nyheter som antyder detta: uthus, stacklador, lövknivar. Möjligen hölls en del av korna i fähus över vintern. Silkärilen, som var vanligare än under äldre bronsåldern, antyder en intensifierad mjölkberedning. Intrycket är emellertid att framför allt åkerbruket intensifierades. Några nya kulturväxter infördes eller ökade i betydelse. Malstenar är vanligare i avfallet på gårdarna än tidigare. Möjligen gödslades åkrarna. Fynden antyder att på de gödslade åkrarna odlades skalkorn i större skala än tidigare. Detta är tydligare norr om Skåne.

Gårdarna på de skånska kustslätterna låg under yngre bronsåldern tätare än under äldre bronsåldern. Befolkningstätheter om 6–13 personer per kvadratkilometer har beräknats. De praktfulla bronsföremålen, lurar, svärd och kittlar, visar att också under yngre bronsåldern producerade gårdarna ett överskott. Det är emellertid intressant att se förändringarna inom jordbruket under denna period som ett resultat av en befolkningsökning i samspel med det förändrade klimatet. Värmetiden gick mot sitt slut. Fähus, fodertäkt i lövängar och gödslad, permanent åker utgjorde hörnstenarna i den äldre järnålderns gårdar i stora delar av landet. Det är rimligt, men faktiskt svårt att otvivelaktigt visa, att gårdarna på de skånska kustslätterna var uppbyggda kring samma slags jordbruk redan under yngre bronsåldern.

Betydelsen av fiske och fångst för gårdarna på de skånska kustslätterna är svår att uppskatta. Lite ben av fisk och säl, liksom också lite av pälsdjur och hjortdjur, finns i de flesta fynden av benavfall. Fyndplatsen Sandeplan, som ligger vid sydkusten, var ingen långhusgård utan skulle kunna kallas en fiskeplats. Förutom husdjursben finns här mängder av fiskben. Det mesta är torsk, 59 procent, och flundror, 31 procent. Fiskerekordet under yngre bronsåldern var en torsk på 117 centimeter.

Det gårdsjordbruk som bedrevs på de skånska kustslätterna under yngre bronsåldern hade sina motsvarigheter i hela norra och nordvästra Europa. Tiden 1000–500 f.Kr. var en tid då de nyheter

som skulle bli karakteristiska för gårdarna under järnåldern infördes över stora områden. Detta slags jordbruk inskränkte sig inte bara till Skåne under yngre bronsåldern.

Östgötaslätterna öppnades på samma sätt som de skånska kustslätterna, dock något senare, kring 700–600 f.Kr. En gård med långhus och uthus är utgrävd vid Pryssgården, nära de stora hällristningarna söder om Norrköping. Gissningsvis var förhållandet detsamma inom alla de på kartan på sidan 25 markerade slättbygdena. På några håll fanns emellertid byliknande samhällen utan fähus eller långhus med fähusdel. Fyndplatserna Vistad i Östergötland och Apalle i Uppland är redan nämnda flera gånger.

Den karakteristiska fornminnesmiljön från yngre bronsåldern utanför slättbygden i Skåne och Halland är eljest en annan. Landskapet präglas av gravrösen, skärvstenshögar, skålgropsstenar, hällristningar och röjningsrösen. Överallt i landet, där en eller ofta flera av dessa olika sorterna fornminnen förekommer, är också förekomsten av jordbruk belagd i pollendiagrammen.

Rösen i det bohuslänska kustbandet med hällristningarna i sprickdalarna innanför är ett klassiskt bronsålderslandskap. De gotländska kalkstensrösen hade en gång monumental arkitektonisk resning. I landskapen kring Mälaren utmärks gårdslägena från yngre bronsåldern av grupper av skärvstenshögar och skålgropsstenar nedanför rösen på krönen. Rösen, enstaka skärvstenshögar och röjningsröseområden finns också i Värmland utefter Vänern,

Gravrösen utefter den norrländska kusten byggdes i den tydligaste äldsta jordbruksmiljön i Norrland under bronsåldern, Västra Bursjö i Ångermanland.

och rösen ligger utefter Dalälven och vid sjön Runn i södra Dalarna. I Storsjöbygden i Jämtland förekom betesdrift enligt pollen-diagrammen, utan att de karakteristiska fornlämningarna från yngre bronsåldern finns. Gravrösen ligger däremot som ett glest band utefter Norrlandskusten från Gästrikland till södra Norrbotten. I Västerbotten finns några platser med skärvstenshögar och röjningsrösen, som kanske är så gamla som från yngre bronsåldern.

I Lappland och större delen av Norrbotten är betesdrift inte påvisad. Fyndplatserna vid älvarna, sjöarna och kusten utmärks av pilspetsar av kvartsit, lerkrukor med mycket asbest i lergodset och eldstäder, kokgropar och hyddbottnar. Här bedrevs fiske och fångst av människor som inte var intresserade av jordbruk. Däremot tillverkade och använde de bronsföremål. Dessa var av ett annat slag än i de rösebyggande jordbrukssamhällena. De hade sina förebilder i norra Finland och Ryssland. Dessa människors efterlämnade fyndplatser finns från norra Värmland i söder till Trelikröset i norr. De sydligaste platserna finns i Västmanland. Människor, som inte bedrev jordbruk, bodde i större delen av landet under yngre bronsåldern.

Stora stenfyllda trankokningsgropar från yngre bronsåldern ligger i grupper utefter kusten i Norrbotten och Västerbotten. De jordbrukande människorna bytte till sig tran, rimligtvis också skinn, päls, horn och mycket annat, från dem som inte bedrev jordbruk. Det kan försiktigt diskuteras, om inte dessa båda grupper av människor under yngre bronsåldern ett eller halvannat årtusende senare skrifthistoriskt kan kännas igen som samer respektive germaner. Saken är problematisk och ska inte diskuteras vidare här. Det kan emellertid nämnas att det inte bara handlar om olika slags försörjningsekonomi med eller utan jordbruk. På fyndplatsen Edånger vid Ångermanälven, vars fynd ser ut som alla andra fiske- och fångstplatser med pilspetsar av kvartsit och asbestkeramik, har hittats ett bränt ben av vardera får/get och nöt. Fyndplatserna utefter kusten är i övrigt helt dominerade av sälben.

Skalkorn var vanligare norr om Skåne före yngre bronsåldern. Antagligen var ökningen av åkerbruk i de mellan- och nordsvenska landskapen under yngre bronsåldern beroende av just skalkornet, som ger hyggliga skördar på gödslade åkrar och på sämre jordmåner i moränområden. Röjningsröseområdena i Småland, Västergötland och Värmland är upptagna just i sådan jordmån. Om gödsling förekom är oklart. Rimligtvis var det fråga om åkrar, som vandrade runt i en väsentligen betad, hamlad och ring-

barkad kulturskog. Spåren efter gårdarna är ännu dåligt studerade, men eldstäder, stolphål och avfall hittas regelbundet mellan och under odlingsrösen. Gårdarna låg mitt bland röjningsrösen nära åkrarna.

Också i landskapen runt Mälaren visar utgrävningarna hur åkarna låg mellan skärvstenshögar helt nära gårdarnas långhus. Man tog upp åker i avfallet när ett nytt långhus byggdes ett stycke bort.

Det måste emellertid påminnas om att det bara var på de sydligaste landskapens kustslätter, som kulturlandskapet var helt öppet. Diagrammen på sidan 31 visar att graden av öppenhet i övrigt var mycket liten. Åkrarna var små gläntor i en skog som närmast gårdarna var påverkad av bete och lövfoderinsamling. Strandängar, ådalar och myrmarker betades också. Det är notabelt att det med stor sannolikhet inte fanns fähus i den byliknande bebyggelsen vid Apalle i Uppland.

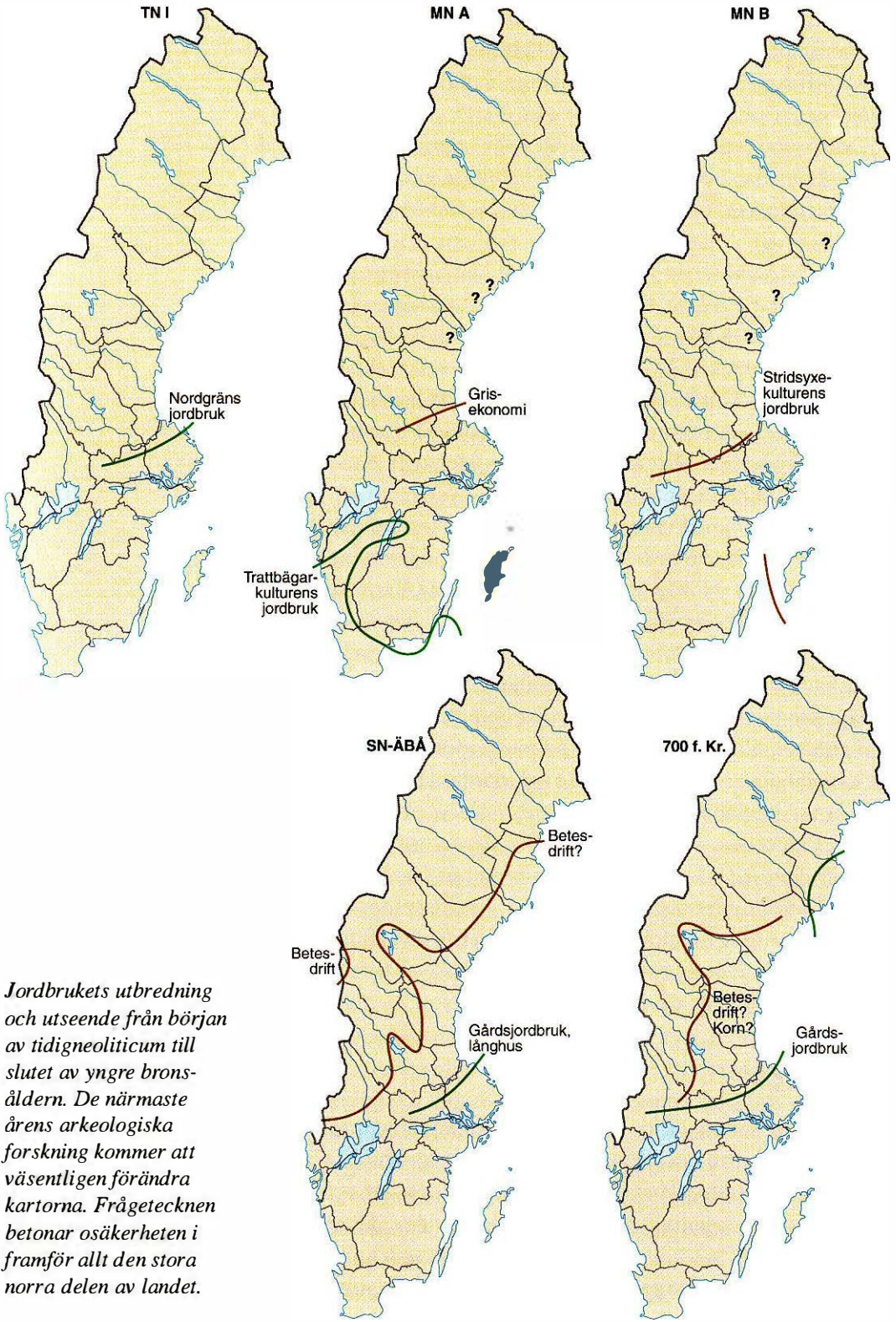
Pollendiagrammen visar att korn odlades i kustlandskapen utefter Bottenhavet, däremot inte i Storsjöbygden i Jämtland och inte heller i Dalarna. Nordgränsen för kornodling i Värmland under yngre bronsåldern är okänd.

Benavfallet på gårdarna i till exempel Södermanland visar inte att fiske och jakt skulle ha varit viktigare där än i Skåne. Liksom fyndplatsen Sandeplan i Skåne var också fyndplatser som Ås i Halland och Eksåg i Södermanland platser för fiske och hjortjakt för de människor som eljest bodde i gårdarnas långhus. Symtomatiskt är att grottan Stora Förvar på Stora Karlsö inte längre var en sälfångstplats som tidigare. Den var nu övernattningsplats för folk som såg efter får och getter som betade på öns platå. Stora Karlsö blev kalbetad under yngre bronsåldern. Närmast innanför ön, på Gotland, har en hydda från yngre bronsåldern grävts fram på fyndplatsen Ajvide. Här låg en fiskeplats, som kanske tillhörde hushållet i det långhus som är påvisat ett stycke inåt land.

ÅTERBLICK

Arkeologi är sammansatt av fakta från utgrävningar, tolkningar baserade på kulturvetenskapliga och ekologiska idéer, och visioner. Det är inte alltid lätt att se om en bild av gårdar och kulturlandskap under en period innehåller mest av det ena, det andra eller det tredje.

Här har tecknats ett perspektiv från små långhus, som flyttade

Jordbrukets utbredning och utseende från början av tidigneolitikum till slutet av yngre bronsåldern. De närmaste årens arkeologiska forskning kommer att väsentligen förändra kartorna. Frågetecknen betonar osäkerheten i framför allt den stora norra delen av landet.

runt inom ett skottskogsområde, till större långhus med uthus, som låg på ett tun inom en öppen jordbruksslätt. Från små hackade eller grisböskade åkrar, som planterades med grävkäpp, till gödslade stenröjda eller invallade åkrar, som ärjades och besåddes flera år i följd. Från boskap, som gick i skottskogen, dygnet runt och året om, till boskap, som hölls i stall och som drevs till avläggset sommarbete.

Detta perspektiv innehåller mycket vision. En del av visionen har knappa belägg från de arkeologiska utgrävningarna, en del gäller bara för begränsade delar av landet.

Visionen ser också ut som ett perspektiv av evolution, av målmedveten utveckling. Det blir lätt så, när beskrivningarna av gårdarna och kulturlandskapet under fyra årtusenden läses i ett sträck. Den evolutionistiska visionen är riktig så till vida att varje period innehöll förutsättningarna för den efterföljande. Den är fel så till vida att människorna under varje period skapade ett livsmönster just efter dessa förutsättningar, inte efter hur det skulle komma att se ut under nästa period.

LITTERATUR

Det förhistoriska samspelet mellan skogen och jordbruket är en komplicerad process (Göransson 1988, Regnéll 1989, Bartholin & Berglund 1992), som i modern kulturlandskapsforskning sofistikerat diskuteras som vegetationsdynamik (Berglund m.fl. 1991, Andersen 1992, Aaby 1994, Almquist-Jacobson 1994, Lagerås 1996, Slotte & Göransson 1996). Metoden är framför allt pollenanalys. I dag finns ett mycket stort antal pollendiagram från de flesta delar av landet (Digerfeldt & Welinder 1988, Berglund m.fl. 1996).

En viktig tvärvetenskaplig studie, i vilken pollenanalys kombineras med arkeologiska och andra undersökningar är Ystad-projektet (Berglund 1991, Larsson, L. m.fl. 1992).

Det äldsta jordbruket i Sverige bedrevs, sannolikt, inom ramen för trattbägar-kulturen (Welinder 1982b, Eriksson m.fl. 1994, Sjögren 1994, Apel m.fl. 1995), som också är känd utanför landet (Jankowsja 1990). Detta gäller inte för Norrland, där det äldsta jordbruket endast är belagt i pollendiagram (Segeström 1990a, 1996), vilka i dag diskuteras kritiskt (Segeström 1990b, Aronsson 1991, Liedgren 1992). En problematisk arkeologisk fyndplats är Bjurset i Västerbotten (Knutsson, Kj. 1988, 1993).

Trattbägar-kulturen fanns också under äldre mellan-neolitikum (Larsson, L. 1992a). Till den perioden hör skottskogslandskapet runt fyndplatsen Alvastara i Östergötland (Bartholin 1978).

På den groppkeramiska kulturens fyndplatser är spåren efter jordbruk obetydliga (Lindqvist 1988, Österholm 1989, Olson, C. 1994, Schierbeck 1994, Björck 1995). Stridsyxekulturen har över huvud taget inte lämnat efter sig

mera än ett fåtal fyndplatser utöver gravar (Larsson, L. 1989, 1992b, Larsson, Å.M. 1995, Hallgren 1996).

Kulturlandskapet i södra Sverige under senneoliticum och äldre bronsåldern har länge varit föga känt till sin utformning. Det är bättre i dag (Kjellén & Hyenstrand 1977, Artelius 1992, Olausson, D.S. 1993), även vad gårdar beträffar (Andersson, K. m.fl. 1990, Carlie 1992, Björhem & Säfvestad 1993, Victor 1993).

Detsamma kan egentligen sägas om norra Sveriges sten- och bronsålder i dess helhet (Baudou 1990, Lindqvist 1994). Numera finns dock en rad kulturlandskapsstudier också för Norrland (Königsson 1986, Liedgren 1987, Wallin, J.-E. 1989, Segerström 1990a, Forsberg 1992, 1993). Välkänt är speciellt landskapet utefter Bottenhavskusten (Hermodsson 1987, Klang 1989, Lagerstam 1991). Jordbruket i Norrland bör förstås i ett norskt och finländskt perspektiv (Edgren & Törnblom 1993, Indrelid 1994, Sandmo m.fl. 1994, Rowley-Conwy 1995, Prescott 1996).

Den yngre bronsålderns jordbruk och kulturlandskap i södra Sverige (Gaillard & Lemdahl 1993, Gaillard m.fl. 1994, Olson, K. 1994, Risberg m.fl. 1994, Lagerås m.fl. 1995) byggde på innovationer från kontinenten (Harding 1989). Från yngre bronsåldern i södra Sverige finns varierade fyndplatser (Lundqvist 1990, Ståhlbom 1995, Ullén m.fl. 1995) inklusive en mångfald olika jakt- och fiskeplatser (Knappe & Ericson 1988, Ekman & Thorsberg 1994, Persson & Schaller Åhrberg 1994, Cardell 1995).

Nordgränsen för den sydsvenska typen av kulturlandskap under bronsåldern tycks ha legat i Värmland och Dalarna (Hyenstrand 1987, Kretz 1996).